

ВСТУП

Українці мають таке саме право пишатися своєю роллю у зміні світу, як ірландці, шотландці та інші нації, про які написано книжки, що підтверджують їхні претензії на формування історії людства. У грудні 1991 року, коли українські громадяни масово пішли голосувати за незалежність, вони одночасно списали Радянський Союз на смітник історії. Тодішні події в Україні мали далекосяжні міжнародні наслідки й справді змінили хід історії: уже за тиждень після українського референдуму розпався Радянський Союз і президент Джордж Буш оголосив про завершення тривалої та виснажливої «холодної війни».

Потім світ побачив Україну на телеекранах у листопаді 2004 року, коли вдягнений у святковий помаранчевий колір натовп заповнив вулиці та площі Києва, вимагаючи справедливих виборів, і таки домогся свого. Помаранчева революція дала спільну назву численним «кольоровим революціям», що прокотилися від Лівану до Сербії й від Грузії до Киргизстану, сколихнувши авторитарні режими. Кольорові революції не змінили пострадянського світу, але залишили по собі тривалі спогади й надію на те, що одного дня все може змінитися. Українці знову з'явилися на телеекранах усього світу в листопаді та грудні 2013 року, коли заповнили київські вулиці, цього разу на підтримку тісніших зв'язків з Європейським Союзом. У час, коли рівень захоплення Європейським Союзом досяг наднизької позначки серед його членів, готов-

ність українців виходити на вулиці та стояти там за мінусової температури дні, тижні й місяці здивувала та надихнула жителів Центральної та Східної Європи.

Події в Україні набули неочікуваного та трагічного повороту на початку 2014 року, коли зіткнення між мітингарями та урядовими військами жорстоко спотворили святкову, схожу на вуличні гуляння атмосферу початку протестів. Просто перед телекамерами міліцейські спецпризначенці та снайпери відкрили вогонь, поранивши та вбивши десятки проєвропейських демонстрантів. Ці зображення шокували світ. Таку саму реакцію викликала й російська анексія Криму в березні 2014 року, а трохи пізніше, тієї весни, гібридна воєнна кампанія Москви на Донбасі, на сході України. У липні знищення проросійськими сепаратистами малайзійського літака з майже 300 особами на борту перетворило конфлікт із російсько-українського на справді міжнародний. Події в Україні мали потужний вплив на європейські та світові справи, змусивши політиків говорити про «битву за майбутнє Європи» та повернення «холодної війни» в ту частину світу, де вона, здавалося, завершилася 1991 року.

Що спричинило українську кризу? Яку роль у цих подіях відіграє історія? Що відрізняє українців від росіян? Хто має права на Крим та Східну Україну? Чому українські події мають важливі міжнародні наслідки? Подібні питання, що останніми роками порушувалися знову й знову, заслуговують на докладні відповіді. Щоб зрозуміти тенденції, що лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Це в найзагальніших рисах і є головним завданням моєї книжки, написаної з надією, що історія може допомогти зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє. Хоч зараз складно (якщо взагалі можливо) передбачити результат та довгострокові наслідки нинішньої української кризи або майбутнє України як держави, подорож у минуле допоможе нам розібратися

в потоці щоденних новин і дасть змогу вдумливіше реагувати на події й формувати їхні результати.

Ця книжка являє собою *longue durée*¹ історію України від часів Геродота до занепаду СРСР і нинішнього російсько-українського конфлікту. Однак як можна «запакувати» понад тисячу років історії країни розміром із Францію, з 46 млн громадян сьогодні й сотнями мільйонів, що жили тут протягом тисячоліть, у кілька сотень сторінок? Потрібно шукати й добирати найважливіше, як це завжди робили історики. Однак їхні підходи відрізняються. Засновник сучасної української історіографії Михайло Грушевський (1866—1934), один із героїв цієї книжки та вчений, чиїм ім'ям названо кафедру історії України в Гарвардському університеті, розглядав свій предмет як історію нації, яка існувала з незапам'ятних часів і знала періоди розквіту, занепаду та відродження, а останньою її кульмінацією вважав розбудову української державності під час Першої світової війни та після неї.

Грушевський заклав підвалини української історії як окремої галузі досліджень, але багато хто з його критиків та послідовників піддавав сумніву такий підхід. Учні Грушевського наголошували на історії української державності; радянські історики подавали історію України як історію класової боротьби; деякі західні автори підкреслюють її багатонаціональний характер; сьогодні дедалі більше науковців схиляються до транснаціонального підходу. Останні тенденції в написанні української та інших національних історій вплинули й на мою розповідь. Я також використав недавній культурологічний поворот в історичній науці та дослідженнях історії національної самосвідомості. Питання, що я їх пору-

¹ Довготривалий (*фр.*). Таку назву отримала методика історичних досліджень, запропонована представниками французької «школи анналів», що надавала перевагу дослідженню тривалих історичних структур над подіями, тобто «короткою» історією. Представники цієї історичної школи намагалися відтворити «тотальну історію», що являла б собою опис усіх зв'язків, що існують у суспільстві, — соціальних, економічних, культурних тощо. (*Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.*)

шую, сформовані сучасністю, але я намагався зробити все, щоб не проектувати сучасних особистостей, симпатій, ідей, мотивів та почуттів на минуле.

Назва цієї книжки, «Брама Європи», є, звісно ж, метафорою, але не треба сприймати її легковажно чи відкидати як маркетинговий хід. Європа — це важлива частина української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж «брама» була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями. Протягом століть Україна також була місцем зустрічі різних імперій — від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У XVIII столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині XX століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу.

«Народ» та «нація» — це важливі, хоч і не домінуючі категорії аналізу та елементи історії, які, поряд з ідеєю Європи, визначають характер цієї розповіді. Ця книжка оповідає історію України згідно з кордонами, які визначили етнографи та картографи кінця XIX — початку XX століття і які часто (але не завжди) збігалися з кордонами сучасної Української держави. Вона простежує розвиток ідей та характерні особливості, що єднають ці землі від часів Київської держави, відомої в історіографії як Київська Русь, і до постання сучасного націоналізму, та пояснює походження сучасної Української держави й політичної нації. Водночас оповідь фокусує увагу на

українцях як найбільшій демографічній групі, а згодом — головній силі, що стояла за створенням сучасної нації та держави. Вона водночас приділяє увагу й національним меншинам України, особливо полякам, євреям та росіянам, і трактує сучасну багатоетнічну та багатокультурну українську націю як таку, що ще формується. Українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi*¹ з «іншими». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони й узгоджувати ідентичності, створені ними, є головною особливістю історії України, представленої в цій книжці.

Політичні події, вітчизняні та світові, створюють зручну сюжетну лінію, та під час написання цієї книжки я переконався, що географічні, екологічні та культурні чинники триваліші в часі й тому мають найбільший вплив у довгостроковій перспективі. Сучасна Україна, якщо розглядати її з точки зору *longue durée* культурних напрямків, є результатом взаємодії двох рухомих кордонів: один — між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом, інший — між східним та західним християнством. Перший кордон розділяв також осіле й кочове населення і — як наслідок — християнство та іслам. Другий бере початок від поділу Римської імперії між Римом і Константинополем і позначає відмінності в політичній культурі європейського заходу та сходу, що існують дотепер. Рух цих кордонів, що відбувався протягом століть, привів до утворення унікального набору культурних рис, що сформували основи сучасної української самосвідомості.

Про історію України неможливо розповідати, не згадуючи історії її регіонів. Культурний та соціальний простір, створений рухом кордонів, був неоднорідним. Щоразу, як державні та імперські кордони перетинали українську етнічну терито-

¹ Дослівно: «спосіб жити» — латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

рію, вони утворювали окремі культурні простори, що стали основою для українських регіонів, — колишнє підугорське Закарпаття; півдавстрійська в минулому Галичина; Поділля та Волинь, що були під контролем Польщі; козацьке Лівобережжя Дніпра з пониззям цієї річки; Слобідська Україна і, нарешті, узбережжя Чорного моря та Донецький басейн, колонізовані за часів Російської імперії. На відміну від моїх попередників, я не намагаюся розглядати історію різних регіонів (таких як російська та австрійська частини України) в окремих розділах книжки, а переважно описую їх разом, здійснюючи порівняльний аналіз їхнього розвитку в конкретний період.

І наостанок — кілька слів про термінологію. Пращури сучасних українців жили в десятках різних домодерних та модерних князівств, королівств, імперій і протягом історії мали різні назви та особливості. Для позначення своєї землі вони використовували два основні слова — «Русь» та «Україна». Термін «Русь» (латиницею — «*Rus'*»), принесений до цього регіону вікінгами в IX—X століттях, був перейнятий населенням Київської Русі, яке прийняло їхніх князів та воїнів до свого товариства і слов'янізувало їх. Предки сьогоднішніх українців, росіян та білорусів прийняли назву «Русь» у формах, що варіювалися від скандинавської/слов'янської «Русь» до еллінізованої «Россия». У XVIII столітті московські царі визначили останню форму офіційною назвою своєї держави та імперії.

Українців називали по-різному, залежно від періоду та регіону, де вони жили: русини — у Польщі, рутени — в імперії Габсбургів, малороси — в Російській імперії. У XIX столітті будівничі української нації вирішили покласти край цій плутанині, відмовившись від назви «Русь» і чітко відокрепивши себе від решти східнослов'янського світу, особливо від росіян, і вибрали назви «Україна» та «українці» для позначення своєї землі та етнічної групи як у Російській імперії,

так і в Австро-Угорщині. Назва «Україна» має середньовічне походження й на початку раннього Нового часу стосувалася козацької держави в Наддніпрянській Україні. У колективній свідомості громадських діячів ХІХ століття козаки, більшість із яких мала місцеве походження, становили основу українців. Щоб поєднати «руське» та «українське» майбутнє, Михайло Грушевський назвав свою видатну 10-томну працю «Історія України-Руси». Фактично кожен, хто сьогодні пише про українське минуле, мусить уживати два або навіть більше термінів для позначення предків сучасних українців.

У цій книжці я використовую термін «Русь» переважно (але не винятково) щодо середньовічної доби. Термін «руси-ни» застосовую до українців раннього Нового часу, а «українці» — коли пишу про новітній час. З моменту проголошення незалежної Української держави 1991 року всіх її громадян стали називати українцями, незалежно від етнічного походження. Така номенклатура відображає поточні норми західної академічної історіографії і, хоча й викликає деякі ускладнення, сподіваюся, не спричинить плутанини.

«Прийди і виждь», — писав анонімний автор «Історії Русів», одного з основоположних творів модерної української історіографії, наприкінці передмови. Я не можу уявити кращого завершення й для цієї передмови.

I

НА ПОНТІЙСЬКОМУ
КОРДОНІ

КРАЙ СВІТУ

Першим істориком України був Геродот, «батько історії» власною персоною. Така честь зазвичай випадає країнам та народам, які належать до середземноморського світу. Україна — смуга степів, гір та лісів на північ від Чорного моря, відомого грекам як *Pontos euxeinos* («Гостинне море», латинізоване римлянами як *Pontus euxinus*), — була важливою частиною цього світу. Світ Геродота починався в містах-державках Давньої Греції, простягаючись до Єгипту на півдні та Криму й понтійських степів на півночі. Якщо Єгипет був землею стародавньої культури та філософії, яку старалися вивчати й наслідувати, то територія нинішньої України становила прикордонну смугу, де грецька цивілізація зіткнулася зі своїм варварським *alter ego*¹. Це був перший рубіж політичного та культурного простору, що пізніше стане відомим як «західний світ». Це було місце, де Захід почав визначати себе та «іншого».

Геродот, чие ім'я грецькою звучить як «Геродотос» (*Herodotos*), походив із Галікарнаса, грецького міста, розташованого на території сучасної Туреччини. У V столітті до нашої ери, коли він жив, писав і декламував «Історію», місце, де він народився, було частиною Перської імперії. Геродот провів велику частину життя в Афінах, жив у Південній Італії, не раз перетинав Середземномор'я та відвідував Близький Схід, мандруючи їхніми просторами до Єгипту та Вавилону. Шанувальник афінської демократії, він писав іонійською грецькою, але його інтереси були настільки глобальними, наскільки це

¹ Друге «я» (лат.).

було можливим у ті часи. Його «Історія», пізніше поділена на дев'ять книг, розглядала витоки греко-перських війн, що почалися 499 року й тривали до середини V століття до нашої ери. Геродот був сучасником війн і досліджував цю тему протягом 30 років після їхнього завершення 449 року до н. е. Він змалював цей конфлікт як епічну битву між свободою та рабством: першу уособлювали греки, друге — перси. Хоч Геродот і мав власні політичні та ідеологічні симпатії, та все ж хотів розповісти про обидві сторони конфлікту. За його словами, він мав на меті «зберегти пам'ять про минуле, записавши дивовижні подвиги як греків, так і варварів».

Зацікавлення «варварською» частиною розповіді привернуло увагу Геродота до понтійських степів. 512 року до нашої ери, за 13 років до початку війн, Дарій Великий, безумовно один із наймогутніших правителів Перської імперії, рушив на територію цього регіону, щоб помститися скіфам, які зіграли з ним злий жарт. Скіфські царі, кочові правителі величезної держави в Північному Причорномор'ї, змусили Дарія пройти маршем увесь шлях від Дунаю до Дону в гонитві за їхнім швидким військом і не дали йому жодного шансу зав'язати битву. Це була принизлива поразка для правителя, який стане головною загрозою для грецького світу за якихось півтора десятка років. В «Історії» Геродот не шкодує зусиль для викладу всього, що він знав або колись чув про таємничих скіфів, їхню землю, звичаї та суспільство. Схоже, що, незважаючи на численні подорожі, він ніколи не відвідував цього регіону і змушений був покладатися на історії, розказані іншими. Але складений ним докладний опис скіфів та земель і народів, якими вони правили, робить його не лише першим істориком, а й першим географом та етнографом України.

Землі на північ від Чорного моря були вперше заселені неандертальськими мисливцями на мамонтів 45 000 років

до нашої ери, про що відомо з археологічних розкопок їхніх жител. У VI тисячолітті до н. е. носії так званої культури Кукутені-Трипілля заселили лісостепову прикордонну смугу між Дунаєм та Дніпром, займалися скотарством та землеробством, будували величезні поселення, виготовляли глиняні скульптури та фарбовану кераміку. Приблизно 3500 років до нашої ери люди, які населяли понтійські степи, уперше у світі приручили коня й за тисячу років принесли індоєвропейські мови в Центральну Європу. Деякі науковці, поєднуючи дані археології, лінгвістики та генетики, доводять, що степи між Волгою та Доном стали прабатьківщиною індоєвропейських мов та племен з виділенням балто-слов'янської групи племен на рубежі IV та III тисячоліть до нашої ери та поділом цієї групи на балтів та слов'ян у середині II тисячоліття до нашої ери. Цей поділ стався в лісах Північної України та на просторах сучасної Білорусії та Польщі, тоді як причорноморські степи на той період контролювали носії іранських мов.

До того як Геродот почав декламувати уривки зі своєї праці в середині I тисячоліття до нашої ери, більшість греків дуже мало знали про землі на північ від Чорного моря. Вони вважали їх краєм варварів та місцем ігрищ богів. Дехто вірив, що саме там, на острові в гирлі Дунаю чи Дніпра, Ахілл, герой Троянської війни та гомерівської «Іліади», знайшов свій вічний спокій. Амазонки — жінки-воїни, які відрізали праву грудь, щоб краще стріляти з луків, також жили в цих землях, десь біля Дону, дехто чув про жорстоких таврів із Криму, півострова, відомого грекам під назвою Таврика. Їхня правителька Іфігенія не виявляла жодного співчуття до мандрівників, яким не пощастило з пошуком прихистку від чорноморських штормів на скелястих берегах Криму. Вона приносила їх у жертву богині Артеміді, яка вберегла Іфігенію від смертної кари, оголошеної її батьком Агамемноном. Було мало охочих мандрувати до земель, таких небезпечних, як ті, що межували з «Гостинним морем», яке насправді було дуже

складне для навігації та відоме суворими штормами, що з'являлися нізвідки.

Уперше греки отримали більш-менш надійну інформацію про землі на північному узбережжі Чорного моря від народу-воїнів, названих кімерійцями, які з'явилися в Анатолії після того, як скіфи витіснили їх із понтійських степів у VIII столітті до н. е. Кочовики-кімерійці спочатку перебравлися на Кавказ, а потім на південь, до Малої Азії, зустрівшись із середземноморськими культурами, які мали тривалу традицію осілого життя та поважні культурні досягнення. Там кочові воїни стали тими варварами, які згадуються в Біблії, де пророк Єремія описує їх так: «Лука та ратище міцно тримають, жорстокі вони й милосердя не мають, їхній голос, як море реве, і гарцюють на конях вони... Ушикований, мов чоловік той до бою, на тебе, о дочко Сіону!»¹ Образ кімерійців як жорстоких воїнів потрапив до сучасної поп-культури. Арнольд Шварценгер зіграв Конана-варвара — фантастичного персонажа, вигаданого 1923 року письменником Робертом Е. Говардом, — короля Кімерії в голлівудському фільмі 1982 року.

Крим та Північне Причорномор'я стали частиною грецької ойкумени в VII—VI століттях до н. е., після того як кімерійці змушені були покинути батьківщину. Тоді розпочалося швидке зростання грецьких колоній у регіоні, більшість із них було засновано поселенцями з Мілета, одного з наймогутніших грецьких полісів того часу. Сіноп, заснований мілетцями на південному узбережжі Чорного моря, сам став метрополією. До колоній на північному березі належали Пантікапей біля теперішньої Керчі, Феодосія на місці сучасної Феодосії та Херсонес біля сучасного міста Севастополя. Та набагато відомішою мілетською колонією була Ольвія в гирлі Південного Бугу (інша назва — Бог) — там, де він впадає в ще більше гирло Дніпра, а їхні води разом вливаються в Чорне море.

¹ Книга пророка Єремії, 6:23 (переклад І. Огієнка).

Характерними рисами цього міста були кам'яні мури, акрополь та храм Апполона Дельфійського. За археологічними даними, у часи найбільшого розквіту площа Ольвії становила близько 50 га. У місті, що мало демократичну форму правління та регулювало на договірних засадах відносини з Мілетом, мешкало близько 10 тисяч осіб.

Подібно до добробуту інших грецьких міст та емпорій (місць торгівлі) у регіоні, процвітання Ольвії залежало від добрих відносин із місцевим населенням понтійських степів. На момент заснування міста та в період його найбільшого розквіту місцевими мешканцями були скіфи — конгломерат племен іранського походження. Греки Ольвії та їхні сусіди не лише жили поруч і торгували одне з одним, а й створювали змішані шлюбні, що призводило до появи мішаного населення з грецькою та «варварською» кров'ю, у звичаях якого поєднувалися грецькі та місцеві традиції. Ольвійські купці та моряки постачали збіжжя, сушену рибу й рабів до Мілету та інших частин Греції, а додому привозили вино, оливкову олію та вироби грецьких ремісників, зокрема текстиль та металеві речі, для продажу на місцевих ринках. Були серед привезеного і предмети розкоші, виготовлені з золота, про які сьогодні відомо з розкопок могил скіфських царів. В українських степах багато таких поховань — курганів, що нині здебільшого перетворилися на маленькі пагорби.

Безсумнівно, найдивовижніший витвір мистецтва з так званого скіфського золота — триярусну пектораль — було відкрито 1971 року на півдні України, тепер її можна побачити в Музеї історичних коштовностей України в Києві. Пектораль, що датується, імовірно, IV століттям до нашої ери й колись прикрашала груди скіфського царя, крім усього іншого, дає добре уявлення про внутрішню структуру скіфського суспільства та його економіку. У її центрі — зображення двох бородатих скіфів, які стоять на колінах і трима-

ють у руках овечу шкуру. Зважаючи на матеріал, з якого зроблено пектораль, це нагадує золоте руно аргонавтів — символ влади й царського сану. Ліворуч і праворуч від центральної сцени — фігури свійських тварин: коней, корів, овець та кіз. Є там і зображення скіфських рабів, один із яких, здається, доїть корову, а другий — вівцю. Пектораль залишає мало сумнівів у тому, що скіфи жили в патріархальному суспільстві, економіка якого залежала від тваринництва. Якщо зображення скіфів та свійських тварин показують внутрішній скіфський світ, то фігурки диких тварин на пекторалі більше розповідають нам про те, яким греки бачили найвіддаленіший кордон свого світу, ніж про справжнє життя понтійських степів. Леви й пантери переслідують вепрів та оленя, тим часом крилаті грифони — наймогутніші тварини в грецькій міфології, напіворли-напівлеви — нападають на коней, найважливіших тварин у житті скіфів.

Переплетення культур, відображене в пекторалі, було наслідком тісних зв'язків між греками та скіфами, тому Геродот зумів зібрати таку інформацію про скіфське життя, яку не зможуть надати жодні археологічні розкопки. Записаний ним міф про походження скіфів, безперечно, належить до цієї категорії. «За свідченнями самих скіфів, вони є наймолодшим з усіх народів», — стверджував Геродот в «Історії». За легендою, він виводив їхнє походження від такого собі Таргітая, у якого було троє синів. «Коли вони ще правили цією землею, впали з неба чотири предмети, усі золоті: плуг, ярмо, бойова сокира та кубок» — так переповідав Геродот міф про походження скіфів. Двоє старших братів спробували підняти дари, та обпеклися полум'ям, і лише наймолодшому братові вдалося взяти та утримати їх. Він негайно був визнаний верховним правителем царства й родоначальником скіфського племені, відомого під назвою царських скіфів, яке панувало в понтійських степах і утримувало золото, що впало з неба. Скіфи, безумовно, вважали себе корінним населенням

регіону, а не якимись зайдами. В іншому випадку вони б не заявляли, що батьками їхнього пращура Таргітая були бог неба та дочка Борисфена, нинішнього Дніпра — головної річки царства. Цей самий міф наводить на думку, що, хоч скіфами й керували кочовики, вони вважали себе також і землеробами. Знаряддя, подаровані їм небом, включали не лише ярмо, а й плуг — виразний символ осілої культури.

Справді, Геродот описував скіфів, поділяючи їх на вершників та землеробів, кожна група займала власну екологічну нішу в Північному Причорномор'ї. На правобережжі Дніпра, якщо дивитися з корабля, що пливе на південь, просто над грецькою колонією Ольвією, від громадян та гостей якої Геродот дістав більшу частину знань про цей регіон, він ідентифікував калліпідів — імовірно, нащадків від змішаних шлюбів греків із місцевими скіфами. Північніше від земель царських скіфів, по Дністру, жили алазони, які «в інших відношеннях нагадують скіфів, особливо щодо звичаїв, але сіють та вживають у їжу зерно, а також цибулю, часник, сочевицю та просо». Північніше від алазонів, на правому березі Дніпра, Геродот розташував скіфів-орачів, які начебто вирощували зерно на продаж. На лівому березі цієї річки він розмістив скіфів-землеробів, або борисфенітів. Він писав, що ці племена суттєво відрізняються від скіфів на півдні, які жили в понтійських степах.

Геродот вважав землі вздовж Дніпра найродючішими у світі: «Борисфен, друга за величиною зі скіфських річок, є, на мою думку, однією з найбільш цінних та ефективних не лише серед річок цієї частини світу, а й будь-де, за винятком хіба що Нілу, який не надається до порівняння. Вона забезпечує найкращі та найбагатші пасовища, без сумніву, має найбагатші запаси найкращих сортів риби й найкращу воду для пиття — чисту та прозору, тоді як у навколишніх річках вона каламутна; ніде нема кращих врожаїв, як на її берегах, а там, де не сіють зерно, трава найпишніша у світі».